

איראן: מעצמה כלכלית וצבאית במזרח התיכון

אריה יודפת

הממשי. שאיפתה היא להיות למדינה החזקה באיזור זה, וליהפך למעין יאפאן של המזרח התיכון. מקווה היא להתפתחות כלכלית כזו, כי ביום שיכלו בה מאגרי הנפט תהיה כלכלתה מבוססת כל-צרכה — מטרה שלא קל להשיגה בארץ שאין בה כוח-אדם מקצועי גאות, שכששים אחוז מאוכלוסייתה אינם יודעים קרוא וכתוב. לפיכך גדול כל-כך מספר ה- מומחים מבחוץ — אמריקנים, צרפתים, רוסים, הודים, פאקיסטאנים, וגם ישראלים העושים באיראן.

העקרון המנחה ביחסי החוץ של איראן זה שנים רבות הוא להגיע לאיזון ביחסים עם המעצמות הגדורות ולהימנע מהתקשרות שיש עמה תלות מכרעת במעצמה אחת. למן המאה התשע-עשרה ועד לאחר מלחמת העולם השנייה הלכה וגברה בה השפעתן המדינית והכלכלית של בריטניה מכאן ורוסיה מכאן. מעצמות אלו התחרו כאן על זכויות, זכויות ועמדות השפעה. האיראנים השתדלו להימנע מתלות מוחלטת באחת מהן, ולנהל מדיניות עצמאית ככל האפשר. על כן היתה איראן מעוניינת בקשרים עם כוח שלישי שיעזור לה לקיים איזון בין בריטניה ורוסיה. קשריה הן עם גרמניה (כולל גרמניה הנאצית ערב מלחמת העולם השנייה ובראשיתה) והן עם ארצות-הברית שימשו במידה רבה גם למטרה זו. בשתי מלחמות העולם, כשבריטניה ורוסיה היו באותו הצד ונלחמו בגרמניה, הן פעלו בשני המקרים לסילוקה של האחרונה, חילקו ביניהן את איראן, והכניסו, כל אחת לאיזור ההשפעה שלה, כוחות צבא⁴. האיראנים לא שכחו זאת עד היום והם רגישים מאוד בנקודה זו.

איראן היתה למעצמה כלכלית והיא קרובה ליהפך למעצמה צבאית במזרח התיכון, ולא רק באיזור זה בלבד. סייעו לכך בראש וראשונה משאבי הנפט העצומים שלה (תפוקה של 294 מיליון טון בשנת 1973) — במקום השני במזרח התיכון לאחר ערב הסעודית שהפיקה בשנה זו 365 מיליון טון¹. שיווק הנפט במהירים הנוכחיים נותן בידי איראן עוצמת הון כבירה². כוחה של איראן הוא גם ביציבות מש- טרה המדינית מאז 1953 וניצולם היעיל יחסית של אמצעים הכספיים. לעומת מפיקות הנפט הגדולות האחרות, ערב הסעודית וכווית, המתקשות לנצל את הכנסותיהן העצומות, מיועדות הכנסות איראן לפיתוח כלכלי וצבאי. איראן יודעת, מה גדולה תלותה של תעשיית זמננו בנפט של המזרח התיכון ושל המפרץ הפרסי במיוחד³, וכי השולט במפרץ זה תהיה לו השפעה מדינית למעלה ממשקלו הצבאי והכלכלי

1 תפוקת הנפט העולמית בשנת 1973 היתה, 2,848 מיל- יון טון, מזה במזרח התיכון *Middle east* 1,2220 *Economic Digest* (לונדון, 6 בספטמבר 1974, עמ' 1018).

2 לפי חישובים מראשית 1974, לפי מחירי הנפט של אז והיצור המתוכנן אמורה הכנסת איראן מהנפט להיות ב-1975 — 17,100 מיליון דולר, וב-1980 — 30,700 מיליון; של ערב הסעודית — 22,850 מיליון דולר ב-1975, ו-43,450 מיליון ב-1980; לכל המדינות הערביות המפיקות נפט — 61,600 מיליון דולר ב-1975 ו-108,700 מיליון ב-1980 (שם, 25 בינואר 1974, עמ' 104).

3 מאזור המפרץ הפרסי באים 60 אחוז מצריכת אירופה המערבית, 3 אחוזים מצריכת ארצות הברית (כ-10 אחוזים מהיבוא שלה). ב-1973 היו במזרח התיכון 42 אחוז מייצור הנפט בעולם, ו-72 אחוז מיצוא הנפט הגולמי בעולם (ראה גם שם, 15 במארס 1974, עמ' 295-304).

4 פיראן קאזמואדה *Russia and Britain in Persia* 1864-1914 (N.Y., Yale University Press, 1968; ג'ורג' לנצ'ובסקי, *Russia and the West in Iran* 1918-1948 (Ithaca, Cornell University Press, 1949).

המרכז". בסכסוך ההודי-פאקיסטאני היתה ארצות-הברית נייטראלית ולא תמכה בבעלת-בריתה פאקיסטאן. כשפנו האיראנים לאמריקה בבקשה להגביר את הסיוע נאמר להם שעליהם להישען יותר על כוחות עצמם וכי ארצות-הברית מתכוונת לצמצם סיוע זה ולא להגדילו.⁵

עמדה אמריקנית זו הושפעה מהתפתחויות טכנו-לוגיות שהמעטו בעיניה את ערכו האסטרטגי של המזרח התיכון. בסביבות 1962 הוצאו מתורכיה הטילים הבאליסטיים האמריקניים לטווח בינוני. הדבר הוצג אז כחלק מעיסוקת חשאית תמורת הוצאת הטיילים הסובייטיים מקובה.⁶ אך הדבר בא לא פחות משום העובדה, שפיתוחם של טילים באליסטיים בין-יבשתיים ושל צוללות-פולאריס אטומיות נוסאות טילים ארוכי-טווח ביטל במידה מרובה את ערכם של בסיסים קונוונציונאליים בסמוך לגבולה של ברית-המועצות.⁷ האמריקנים החלו אז בתהליך של נסיגה מאיזור זה, שהאיראנים אמנם לא שבעו רצון ממנו אך לא יכלו לעשות דבר למנועו. הדבר הביא אותם לידי החלטה לשים קץ להישענותם הבלבדית על ארצות-הברית ולנסות לשפר את יחסיהם עם ברית-המועצות. הם ביקשו להציג לפני האחרונה את צמצום הנוכחות האמריקנית כפרי משאלתם הם ולקבל פרס על הגינותם. למעשה לא היו באיראן בסיסים צבאיים אמריקניים (כפי שהיו, למשל, בתורכיה) גם בשיא הישענותה על אמריקה, ולו לא היתה כל כוונה או תכנית להציב טילים משלה באיראן. השאח של איראן יכול איפוא בלי קושי להתחייב כלפי הסובייטים כי לא ירשה הצבת טילים אמריקניים באיראן. התחייבות כזו אמנם ניתנה לסובייטים ב-15 בספטמבר 1962.⁸ מאז החל שיפור היחסים בין ברית-המועצות ואיראן, אגב שמירתה של איראן על המשך קשריה עם מדינות המערב ועם ארצות-הברית במיוחד.

בשעה שביקר הנשיא ניקסון במוסקבה במאי 1972 חששו הפרסים מאד מפני הסכם אמריקני-סובייטי על חלוקת איראן לאזורי השפעה, כדוגמת ההסכמים הבריטיים-רוסיים בעבר. ניקסון ביקר אז בטהראן, בין היתר, כדי להרגיע את הפרסים בעניין זה.

במצב שנוצר לאחר מלחמת העולם השנייה עמדה איראן לפני הדילימה, אם להוסיף זירת תחרות להשפעות שונות, אם להתקשר עם רוסיה או עם אמריקה, או לחתור למעמד של עצמאות ואיזון ביניהן, כפי שנהגה קודם. השאח ומצדדיו ביקשו להישען על המערב ועל ארצות-הברית במיוחד. מפלגת ה"טודה" הקומוניסטית, שהתחזקה מאד בשנים אלו, דגלה בהתקשרות עם ברית-המועצות, ואילו הכוחות שהיו ידועים כ"חזית לאומית" בהנהגת מוצאדק היו בעד אי-הודחות עם שני המחנות. לדעת האחרונים, היה קשר הדוק עם ארצות-הברית מביא להחלפת הויקה לבריטים בתלות באמריקנים. כשהגיעו הללו לשלטון בשנת 1951 הלאימו את תעשיית הנפט ואת חברת הנפט האנגלו-איראנית. עם נצחון השאח ותומכיו בשנת 1953 פנתה איראן שוב אל המערב. היא הצטרפה ב-1955 ל"ברית בגדאד" (עם תורכיה, עיראק ופאקיסטאן), אשר היתה ב-1959 (עם יציאת עיראק מברית זו) ל"ברית המרכז" (סנט"ו). באותה שנה עשתה איראן, כיתר חברות סנט"ו, חוזה הגנה דו-צדדי עם ארצות-הברית.

איראן הוסיפה להישען על הגנת ארצות-הברית, אך עם זאת ראתה עצמה כמשרתת גם אינטרס אמריקני לעצור את התקדמות של ברית-המועצות באיזור ולחסוך בכך תוספת מאמץ אמריקני. משום כך ראו עצמם האיראנים זכאים לדרוש מארצות-הברית סיוע כלכלי וצבאי בהיקף גדול ובתנאים נוחים, שיהיה בו משום משקל-נגד להספקת הנשק הסובייטית לעיראק, סוריה מצרים ואפגאניסטאן. ויעזור לה להגן בשעת הצורך על גבולה הארוך עם ברית-המועצות בימי נשיאותו של קנדי החלה ארצות-הברית להעריך מחדש את מדיניותה באיזור זה. היא חיפשה דרכים לקרב מדינות נייטרליסטיות שהיו קשורות בברית-המועצות, קיבלו ממנה נשק ושירתו את מטרותיה. היא ניסתה להתקרב למצרים שחתרה תחת עמדות המערב, המשטרים הערביים השמרניים ואיראן. בשאלת קפריסין גתה ארצות-הברית יותר לעמדה היוונית (ושל הנשיא מאקארוס הנייטרא-ליסטי) מאשר לזו של תורכיה חברת נאט"ו ו"ברית

5 U.S. News and World Report 23 באפריל 1962;

The Economist (לינדון), 21 ביולי 1962.

6 ראה במאמרו של המחבר על יחסי ברית-המועצות-תורכיה International Problems תל-אביב), פב-רואר 1975, עמ' 32-47.

7 על התפתחות זו ראה ג'פרי יילוס The Indian Ocean in Soviet Naval Policy (London, The Institute for Strategic Studies, Adelphi Papers, (No. 77, May 1972.

8 פראוודה (מוסקבה), 17 בספטמבר 1962.

פצצות וטילים חדישים. הצי הפועל מבסיסיו המודרניים מבנדאר-עבאס שליד הכניסה למפרץ הפרסי ועד לצארביהאר שליד גבול פאקיסטאן הוגבר בכדי שיוכל להגן את המפרץ וגישותיו בפני כל התקפה. כן הגבירה איראן את פעילותה הימית באוקיינוס ההודי. תוכניותיה לעתיד הורגות מתחומי הנשק הקונוונציונאלי גרידא.

יחסי איראן — ארצות-הברית

ארצות-הברית מעונינת באיראן חזקה ובעלת משטר יציב מכמה וכמה טעמים: כמחסום בפני התפשטותה של ברית-המועצות; כבעלת-ברית באזור זה, המסוגלת להגן על עצמה ובכך גם על אינטרסים אמריקניים; כמדינה המוכנה להבטיח הספקת נפט סדירה ולהגדיל תפוקתו, באם יחליטו ארצות ערב לצמצם את התפוקה או להתנות אותה בתנאים מדיניים; כשווק למוצרי תעשייה ונשק אמריקניים, שתמורתם משלמת איראן בדולארים שהיא מקבלת בעד נפט — דבר החשוב לארצות-הברית בשל מאזן התשלומים השלילי שלה; כמדינה המוכנה לשמור על היציבות ועל המצב הקיים באזור המפרץ הפרסי ולהגן על המשטרים השמרניים בו — דבר שגם ארצות-הברית מעונינת בו. רק ענינה של איראן במחירי נפט גבוהים ככל האפשר מביא לידי ניגוד אינטרסים בינה לבין אמריקה, המעונינת בהורדת מחירי הנפט.

על-פי סמיכות האינטרסים של שתי המדינות יש להניח שיבוא הידוק רב עוד יותר בקשריהן. בראשית מארס 1975 נחתם הסכם איראני-אמריקני על רכש איראני במשך חמש שנים של ציוד תעשייתי, קלאי, צבאי וכורים גרעיניים בסך חמישה-עשר מיליארד דולאר (מזה כשליש לרכש צבאי, שליש לתכניות פיתוח ושליש לסחר קונוונציונאלי). הרי זו העיסקה הגדולה ביותר שנחתמה אי פעם בין שתי מדינות.

מדינות אירופה המערבית

לבריטניה היו קשרים מדיניים רבי שנים עם איראן, אך הם באו אל קצם עם יציאת הכוחות הצבאיים הבריטיים מאזור המפרץ הפרסי בראשית שנות השבעים. והנה עובדה זו לא פגעה בקשרים הכלכליים המסועפים בין שתי המדינות. חלק ניכר מה-

שנות השבעים הביאו שוב הערכה מחדש של יחסי החוץ של איראן, שהיתה במידה לא מעטה פרי האכזבה ממדיניות האיוון שלה והתקרבותה לברית-המועצות. להתקרבותה המחודשת של איראן לארצות-הברית גרמו חששותיה מתגבורת החדירה הסובייטית לאזור, חלוקתה של פאקיסטאן בעזרת ברית-המועצות, החוזה הסובייטי-עיראקי מאפריל 1972 ופעולות החתירה של עיראק, בהשראה סובייטית, באזור המפרץ הפרסי, ההפיכה באפגניסטאן ביולי 1973 שמיגרה את המלוכה, והתפתחויות אחרות באזור זה. בתגובה לכך נקטה איראן בין היתר צעדים אלו:

(א) היא הידקה את הקשרים עם ארצות-הברית ומדינות מערביות אחרות בתחום המדיני והצבאי. איראן לא התנגדה עוד, כבעבר, לנוכחות צבאית אמריקנית באזור המפרץ הפרסי כגורם מרתיע כלפי ברית-המועצות, אם כי לא הצהירה על כך בפומבי; (ב) היא החלה בחיזוק אינטנסיבי של הצבא האיראני. אמנם יודעת היא שלא תוכל לעמוד בפני התקפה צבאית סובייטית, אך היא שוקדת לקיים עדיפות צבאית ברורה על שכנותיה;

(ג) היא הגבירה מאמציה להידוק הקשרים עם מדינות המפרץ הפרסי, שיפרה את יחסיה עם ערב הסעודית ומצרים, סייעה לסולטאן קאבוס של עומאן לרכא את מרידת "החזית העממית לשחרור עומאן" הנתמכת על-ידי ברית-המועצות ובאחרונה יישבה את סכסוכה עם עיראק — ואף הקריבה לשם כך את הכורדים ואת מלחמתם לאבטונומיה לאומית;

(ד) היא החייתה את "ברית המרכז" והידקה את הקשרים עם חברותיה;

(ה) היא הקימה קשרים מדיניים וכלכליים עם סין העממית (אמנם בהיקף מצומצם אך בפירסום רב).

בצד הפעילות הנמרצת לתיעוש איראן הוגבר הרכש הצבאי מארצות-הברית, בריטניה ומדינות אחרות, כדי להפוך את איראן למעצמה צבאית. כבר עתה איראן היא המדינה בעלת הנשק הרב והמודרני ביותר במזרח התיכון, בשיעור העולה על זה של מדינות אירופיות שמקובל היה בעבר לראותן כמעצמות. בין היתר נרכשו 800 טנקים בריטיים חדישים מדגם ציפטיין, צי של רחפות משורינות הגדול בעולם, הראשון מסוגו, המתאים ללוחמה בים רדוד ובחופים ים מישוריים, מטוסי תקיפה מודרניים מדגם פ-14, פנטומים, טנקים לתדלוק באויר, מסוקים,

השחזור והים הכספי, ומדרום למדבריות תורכמניה הסובייטית שממזרח לים הכספי. המגמה הרוסית היתה תמיד להתקדם בצירים אלו כדי להגיע — או לפחות ליצור מעבר או קשר יבשתי — אל המפרץ הפרסי והאוקינוס ההודי. לשטחים סובייטיים רבים המוצא הקרוב לים הפתוח הוא בנמלי המפרץ הפרסי של איראן. הדרך מנמלים אלו לאורכה של איראן אל ברית-המועצות הוא הקשר היבשתי הנוח ביותר מהאוקינוס ההודי והארצות שלחופיו אל רוסיה, בלי להיזקק לדרך הארוכה של המצרים התורכיים ותעלת סואץ. המעבר דרך איראן הוא לברית-המועצות אלטרנטיבה נוחה לתעלת סואץ, גם כשהתעלה פתוחה — לא רק לצרכי ברית-המועצות עצמה, אלא גם לצרכי בעלות-בריתה במזרח אירופה, ואף למדינות אירופיות אחרות (דבר הקיים בהיקף קטן גם כעת).⁹

נוכחותם של כוחות עוינים לברית-המועצות באיראן יכולה לסכן בעת מלחמה אזוריים חיוניים בדרום-מזרח של רוסיה, ואחת ממטרות מדיניותה היתה תמיד למנוע השפעת כוחות עוינים לה באיראן, והקמת בסיסי אוויר או טילים של מעצמה עוינת במיוחד.¹⁰ היחסים המדיניים בין איראן לברית-המועצות הם כשורה על פני השטח. שתייהן משתדלות להראות

9 בימי מלחמת העולם השנייה עבר הסיוע הצבאי של בעלות-ברית המערביות לברית-המועצות דרך איראן. ראה: ט. מ. וואיל מוטר, *The Persian Corridor and Aid to Russia* (U.S. Department of the Army Office of Military History, U.S. Army in World War II, The Middle East Theater, Washington D.C., 1952), 545 p.

10 לפי חוזה הידידות הרוסי-פרסי מ-26 בפברואר 1921, שלדעתה של ברית-המועצות (אך לא של איראן) עודנו בתוקף (סעיף 5 בו), התחייבו שני הצדדים לאסור ולמנוע בכל האמצעים האפשריים נוכחות או מעבר בשטחה של אנשים, ארגונים, כוחות או ציוד המיועדים לשימוש "בפעולות איבה נגד פרס או רוסיה, או נגד בעלות-בריתה של רוסיה". לפי סעיף 6 הורשתה כניסת צבא רוסי לפרס באם צד שלישי, עוין לרוסיה, יתערב בה או יאיים בהתערבות, והממשלה הפרסית, לאחר קבלת אזהרה על כך מצד רוסיה לא יהיה בכוחה למנוע (L. Shapiro, *Soviet Treaty Series*, Vol. I, 1917-1928, Washington D.C., Georgetown University Press, 1950, pp. 93-94). סעיף אחרון זה שימש נימוק פורמאלי להתערבותה של ברית-המועצות באיראן באוגוסט 1941 לשם מניעת השתלטות גרמניה עליה.

נפט מבריטניה בא מאיראן והיא קונה בה גם מוצרים אחרים איראן קונה בבריטניה עוד יותר, ובכלל זה ציוד צבאי. ב-1971 הוזמנו טנקים מדגם צ'יפטיין שהספקתם תושלם כנראה ב-1975. כן הוזמנו טילים, משחתות, פריגטות, ספינות סוור, רחפות, ספינות הספקה ועוד. יש תכניות להשקעות בריטיות בתעשייה האיראנית, לשיתוף-פעולה כלכלי ולהקמת חברות משותפות, רובן במיגזר הפרטי.

נרחבים עוד יותר היחסים הכלכליים עם גרמניה המערבית. זו עומדת בראש רשימת המדינות המוכרות מוצרים לאיראן, והיא השוק השני בגדלו ליצוא איראני מלבד נפט. כמחצית קניותיה של גרמניה היא שטיחים פרסיים. מערב גרמניה היא קונת הנפט הגדולה שבמערב אירופה, ואיראן מעונינת להכנס לשוק זה, לשם זיקוק ושיווק בתוך גרמניה. יש סידרת הסכמים לסחר ולשיתוף פעולה כלכלי, בעיקר במיגזר הפרטי, ותכניות להקמת חברות משותפות.

גם לצרפת ואיטליה, הרוכשות כמויות גדולות של נפט איראני, קשרים כלכליים הדוקים עם איראן.

הקשרים הכלכליים בין מדינות מערב אירופה ואיראן מסועפים הם, ויש להניח שיימשכו גם בעתיד הקרוב. איראן מספקת חלק ניכר מהנפט האירופי, והיא משתמשת בעובדה זו לשם לחץ על מדינות אלו להגדיל גם קניית מוצרים איראניים אחרים ולהרחיב השקעותיהן בפיתוחה ובתעשייתה. יש לשער שהיקף ההשקעות האיראניות באירופה יגדל גם הוא במרוצת הזמן. תהיינה כנראה גם עיסקות נשק. עם זאת עניין של מדינות אירופה באיראן יהיה כלכלי בעיקרו, והן תיזהרנה מהסתבך בהתחייבויות מדיניות.

יאפאן

מבחינה מדינית אין יאפאן מעורבת בנעשה באיראן ומסביב לה. מבחינה כלכלית יש לה עניין מיוחד בה. איראן מספקת יותר מארבעים אחוז מיבוא הנפט של יאפאן. היאפאנים קנו אך מעט מוצרים אחרים מאיראן, לפי שהם מייצרים אותם בעצמם. הם מעוניינים להשקיע בתעשייה ובתכניות פיתוח איראניות כדי להבטיח לעצמם בדרך זו הספקה סדירה של נפט בשנים הבאות.

ברית המועצות

איראן שוכנת על צירי דרכי התפשטותה המסורתיות של רוסיה — דרומה מהרי קוקו וארמניה, בין הים

אולי יותר מכל דבר אחר הניעה עובדה זו את אירן להגיע לידי יישוב סכסוכה עם עיראק.

הקשרים ההדוקים ביותר בין ברית-המועצות ואיראן הם בתחום הכלכלי, והראשונה שוקדת על חיוקם. הסכמים הכלכליים בין שתי המדינות יש בהם תועלת רבה לאיראן וויתורים רבים מצד ברית המועצות, מתוך תקוה כי הדבר סופו שישפיע גם על היחסים המדיניים. הונח צינור גז טראנס-איראני מקאג'ארי אשר בח'וויסטאן אל נמל אסתארה על שפת הים הכספי בגבול רוסיה, ובו מזורם גז איראני לברית המועצות. באספהאן הוקם בסיוע סובייטי מפעל ברזל ופלדה (נפתח ב-1973), והוא בשלב זה גדול מפעלי התעשייה באיראן. כן הוקמו בסיוע סובייטי סכרים להפקת חשמל ולהשקיה בנהרות אראס ואטרק שב-גבול בין שתי המדינות ומפעלי תעשייה ופיתוח אחרים, לרבות פיתוח משותף של הים הכספי (שדגתו מספקת את ביצי הקאוויאר, שהוא מוצר יצוא סובייטי). יש גם הסכם על מעבר סחורות איראניות לאירופה דרך ברית-המועצות וסחורות סובייטיות דרך איראן אל המפרץ הפרסי. בשלב זה היקף המשלוחים בשני הכיוונים אינו רב ביותר, אך הוא הולך וגדל.

קשה לחזות את התפתחות יחסי שתי המדינות המשתדלות לפתחם באורח חיובי, אך לנוכח ניגוד האינטרסים ביניהן הן עלולות להיגרר לסכסוכים אזוריים או לסכסוכים החורגים ממסגרת האזור.

מדינות מזרח אירופה

בעקבות שיפור היחסים בין ברית-המועצות ואיראן הוקמו יחסים כלכליים בין איראן לבין בעלות-בריתה של ברית-המועצות במזרח אירופה. ברית-המועצות שהיתה עד הזמן האחרון ספק יחיד של נפט למדינות אלו (חוץ מרומניה) מתקשה כעת בכך, וזקוקה עתה לנפט שלה בעצמה, ואת העודפים שברשותה היא מבכרת למכור למדינות מערב אירופה ויאפאן במטבע קשה. לפיכך אין היא מתנגדת להת-קשרותן של מדינות אלו עם איראן בעסקות חליפין של מוצרים תמורת נפט. האיראנים, המעוניינים למכור גם מוצרים אחרים מלבד נפט, הצליחו לכלול בהס-כמיהם עם מדינות מזרח אירופה גם מוצרים שהם

רצון טוב ושיתוף-פעולה, ואין בעיות דו-צדדיות מיוחדות המכבידות על יחסים אלו. עם זאת יש חשדנות הדדית, ואיראן חוששת מפני מגמותיה של רוסיה באיזור. מטרתיה האסטרטגיות של ברית המועצות באיזור המפרץ הפרסי הן בניגוד לעמדה האיראנית של הפקדת המפרץ וגורלו בידי המדינות השוכנות לחופיו. איראן רואה עצמה כ"שוטר" מפרץ זה השומר על הנעשה בו. ברית המועצות תומכת, אם כי לא בגלוי, בגורמים המנסים לפורר את פאקיס-טאן ולקרוע חלקים מעליה על-ידי הקמת מדינה באלוגיית עצמאית, שאילו קמה היתה תובעת שטחים גם מאיראן. הסובייטים אמנם גזתהם מתמיכה רשמית במפלגת "טודה" הקומוניסטית שבמחתרת או בגור-מים אופוזיציוניים איראניים אחרים, אך הם מוסיפים לסייעם באמצעות גורמים "בלתי רשמיים". ראשי "טודה" זוכים בברית-המועצות להסברת פנים ונית-נת להם האפשרות לבטא את עמדותיהם. ברית המועצות לא ויתרה לחלוטין על האופציה לתבוע איחוד אורביג'אן האיראנית עם הרפובליקה האורביג'אנית הסובייטית, ומדי פעם בפעם נעשים ניסיונות סובייטיים "בלתי רשמיים" ועקיפים לעודד יסודות בדלניים באיזור זה. מגמותיה של איראן להקים מערך בטחון אזורי הנשען על המדינות השמרניות והפרו-מער-ביות באזור (מדובר לאחרונה על ציר טהראן-ריאד המנסה להשפיע על מדיניותה של מצרים, להרחיקה מברית-המועצות ומהמדינות הערביות הראדיקאליות ולקרבה אליו) מביאות את איראן, ישר או בעקיפין, להתנגשות עם ברית-המועצות ובעלות-בריתה. הת-חזקותה הצבאית הכבירה של איראן בעזרת נשק מערבי בודאי שאינה מוצאת חן בעיני הסובייטים. במדיניות הנפט שלה מילאה איראן, מבחינתה של ברית-המועצות, תפקיד "חיובי" בסיועה להעלאת מחירי הנפט, אך מצד אחר היא היתה למקור בטוח של נפט למערב בימי הסגר הנפט הערבי בסוף 1973 וראשית 1974, ובכך סייעה לא מעט להכשלתו. בסכ-סוך האיראני-עיראקי השתדלו הסובייטים שלא לנקוט עמדה, אך ניסו להשפיע על שני הצדדים לשים קץ לסכסוך. איראן הודאגה במיוחד מחווה הידידות הסובייטי-עיראקי מאפריל 1972 ומהנוכחות הצבאית הסובייטית בעיראק העושה את האחרונה ראש-גשר לזינוק לעבר המפרץ הפרסי והאוקיינוס ההודי.¹¹

Charlottesville, Va., University Press of Virginia, 1972

11 על מדיניות איראן באזור המפרץ הפרסי, ראה רוהולה ק. ראמאזאני, *The Persian Gulf, Iran's Role*

מים. כדי לקדם סכנה זו שוקדת איראן על שיפור יחסיה עם ערב הסעודית ושאר מדינות המפרץ הפרסי, ומסייעת לסכל פעולות חתירה תחת המשטרים הקיימים בניסיונות המפרץ.

למען קשרים טובים עם מדינות המפרץ זוקקה איראן גם ליחסים טובים עם מדינות ערביות מרוחקות, ובעיקר עם הגדולה בהן, מצרים, איראן מבקשת להבטיח שמצרים לא תחזור לדרך החתרנות, והיא מעוניינת בצמצום תלותה בברית המועצות ובהרחקתה מתחום ההשפעה הסובייטי. היא רוצה בתעלת סואץ פתוחה ובשייטת חפשי בה להובלת הנפט שלה לאירופה. לשם כך היא מוכנה להעניק למצרים סיוע כלכלי והיא הבטיחה לה סיוע בשיעור כ-850 מיליון דולר לצרכי פיתוח. היא גם העניקה חסות לירדן, מדינה ערבית בעלת משטר דומה שלה. היא הבטיחה לה סיוע צבאי וכלכלי לשם חיזוק המשטר וכיבוש עמידתו בפני לחצים מבחוץ.

עיקר עניינה של אירן הוא באזור המפרץ הפרסי. לשם הבטחת שליטתה על הכניסה למפרץ זה דרך מצרי הורמוז נתפסו על ידה בשנת 1971 שלושה איים ערביים הסמוכים לכניסה זו: אבו-מוסא, טאמב הגדול והקטן. הדבר עורר רעש רב במדינות ערב, אך בסופו של דבר השלימו עם זאת. בבגדר עבאס שמול מיצר הורמוז הוקם בסיס ימי ואוירי איראני גדול, שממנו מפליגות ספינות איראניות לפיטרול המפרץ, ומטוסי פאנטום — למרחבי חצי אי ערב. האיראנים מקיימים ביקורת על כל הספינות העוברות במיצר הורמוז תוך הסכמה שבשתיקה מצד המדינות הערביות של המפרץ. כוחות צבא איראניים הוכנסו לעומאן למלחמה ב"חזית השחרור של עומאן" הפועלת באזור דופאר במדינה זו והנתמכת על-ידי ברית המועצות באמצעות דרום תימן. מטרת החזית, שנקראה עד לפני כשנה "החזית העממית לשחרור עומאן והמפרץ הערבי", היא להביא לידי הקמת משטרים "מתקדמים" במקום אלו הקיימים בכל נסיכויות המפרץ.

הסכסוך העיקרי באזור היה לאיראן עם עיראק. בגדאד שימשה מרכז של תנועה ל"שחרור" אזור ה'רויסטאן העשיר בנפט (הנקרא בפי "ערביסטאן") מעול ה"כיבוש" הפרסי. באזור יושבים שבטים דוברי ערבית, שעוד לא הגיעו לשלב של הכרה לאומית, והם נטמעים מהר באוכלוסיה הפרסית. עיקר הסכסוך היה על הגבול בין שתי המדינות. בימי שלטונם של

מתקשים למכור במדינות המערב. הסכמים מסוג זה נחתמו עם רומניה, צ'כוסלואקיה, גרמניה המזרחית, פולין, הונגריה ובלגריה.

סין

ב-1971 הוקמו יחסים דיפלומטיים בין איראן לבין סין העממית. מגיעי איראן להרחבת הקשרים הכלכליים, שהתנהלו קודם לכן באמצעות הונג-קונג, הם בעיקר ניטרול ההתערבות הסינית במפרץ הפרסי, וצמצום תמיכתה של סין בגורמים אופוזיציוניים וחתרניים איראניים (כמו ב"קונפדרציה הסטודנטים האיראניים" שראשיה נהגו לבקר בסין).

הסינים מייחסים חשיבות ליחסיהם עם איראן, קודם-כל משום שהם רואים בה כוח עולה העשוי לעצור את ההתקדמות הסובייטית באזור זה. הילכך הם מוכנים לקבל בברכה את הגברת כוחה הצבאי והצטיידותה בנושק אמריקני, ואף את מאבקה נגד כוחות "מתקדמים" פרו-סובייטיים. ייתכן כי הם רואים בה מקור פוטנציאלי לנפט שאולי יזקקו לו בעתיד, וכן שוק אפשרי למוצרים סיניים. שתי המדינות מעוניינות בשמירת מעמדה ושלמותה של פאקיסטאן, בניגוד לסובייטים המסיתים את הפאתאנים בצפונה והבלווגים בדרומה. למרות כל אלה הביא צמצום עניינה ונוכחותה של סין במזרח התיכון גם לידי ירידה בהיקף הקשרים שבין שתי המדינות.

המדינות הערביות

בימי גמאל עבדול נאצר נותקו היחסים הדיפלומטיים בין מצרים ואיראן. נאצר תמך בתנועות החותרות תחת המשטרים השמרניים באזור ובסיסמת "ערביותו" של המפרץ הפרסי, שהערבים קוראים לו "המפרץ הערבי". לאחר מלחמת ששת הימים וביחוד בימי אנואר סאדאת, נטשה מצרים בהדרגה מגמה זו. היא שיפרה את יחסיה עם המשטרים הקיימים באזור המפרץ הפרסי ונעשתה תלויה בתמיכתה הכספית, ובערב הסעודית במיוחד. במקום תמיכתה בחתרנות בא עניינה ביציבות — דבר שגם איראן מעוניינת בו. האיראנים מעוניינים למנוע ראדיקאליזם זאציה של האזור. הם חוששים עתה פחות מאשר בעבר מהתקפה ישירה של ברית המועצות ויותר מחדירתה "על ידי שליח", היינו גורמים "מהפכניים" או "מתקדמים" המבקשים למגר את המשטרים הקיימים

יותר ולהבדיל מסעודיה היא זקוקה להכנסות גבוהות למימון תכניות הפיתוח שלה.

במאוס 1975 נחתם הסכם איראני-עיראקי, שבא לשים קץ לריב הממושך בין שתי המדינות. הוסכם בו על התוויית הגבול בתוך שאט-אל-ערב, וכן הוצבו גבולותיהן היבשתיים. שני הצדדים התחייבו לפקח על כל "הסתננות חתרנית" ושלא להתערב זו בעניניו זו: על איראן להפסיק תמיכתה במאבק הכורדים ועל עיראק לחדול מחתירתה באיראן ובמדינות המפרץ. היסול המרד הכורדי יתן לכאורה לעיראקים להפנות חלק מכוחם הצבאי נגד מדינת ישראל. ואולם אם תשלח עיראק חיילים לחזית הסורית—מתוך הנחה שסכסוכה עם סוריה בדבר חלוקת מימי הפרת לא ישמש מכשול—הרי ככל שתסתבך יותר בחזית זו, תחלש עמידתה בפני איראן.

היחזיק ההסכם האיראני-עיראקי מעמד זמן רב? קשה להתבא בענין זה. אך המתחים מתחת לפני השטח מרובים, ויש אומרים כי ההתנגשות בין הלאומיות הערבית לבין איראן היא בלתי נמנעת, ושהיא תעלה, בסופו של דבר, בחריפותה אף על הסכסוך הערבי-ישראלי. בסכסוך כזה ודאי לא תעמודנה המעצמות מן הצד. כיום אין איראן מעוניינת בסכסוך, ומכאן מאמציה לשיפור יחסים עם מדינות ערב. ברי לאיראן שכל זמן שיש סכסוך ישראלי-ערבי וקיימת מדינת ישראל חזקה יהיו הערבים נוטים פחות להתמודד עמה.

מדינת ישראל

בדרך הטבע רואה איראן את המזרח התיכון כאיזור של עמים שונים, ולא רק כמקשה ערבית אחת, כפי שרואים—וליתר דיוק, רוצים לראות—הלאומנים הערבים. מדינה יהודית מוסיפה על המיגוון האתני-פוליטי, ומבחינה זו יש לאיראן עניין בקיומה. לאחר הקמת מדינת ישראל הכירה בה איראן דה-פקטו, והוקמו עמה יחסים כלכליים אך לא דיפלומטיים. בימי נאצר היה לאיראן ולישראל אינטרס משותף לרסנו ולמנוע הגמוניה מצרית באיזור. מלחמת ששת הימים הרחיקה את הסכנת המצרית. האיראנים ביקשו עתה לשפר את האוירה כלפי איראן בעולם הערבי. אחת הדרכים לכך היתה ההכרה כי על מדינת ישראל להיסוג אל גבולותיה שלפני מלחמת ששת הימים, וכי על ירושלים העתיקה לחזור

הבריטים בעיראק הציבו את גבולה עם איראן לאורך הנהר שאט-אל-ערב (האפיק המשותף של הפרת והחדקל)—לא במרכזו, כמקובל, אלא בגדה המזרחית, האיראנית שלו, באופן שהנהר כולו היה ברשותה של עיראק. איראן לא היתה מוכנה לקבל מצב זה, שבתו הזיקוק שלה בעבדאן, נמל הנפט באי כארג ועוד מקומות בתחומה, יהיו בטווח ירי של העיראקים, והיא קבעה על דעת עצמה את הגבול במרכזו של אפיק הנהר. עוד גורמים שהחריפו את הסכסוך בין איראן ועיראק היו תמיכת משטר הבעת' בעיראק בגורמים החותרים תחת המשטרים השמרניים באיזור המפרץ הפרסי, רדיפות השיעים בעיראק (הפרסים הם שיעים, בעוד שבעיראק, שחלק ניכר מאוכלוסייתה הוא שיעי, שולטים הסונים), המאבק העיראקי המופגן על שמירת "ערביותו" של המפרץ, וכמובן עצם השוני בין המשטרים והאוריינטאציות המדיניות של שתי המדינות. כידוע תמכה איראן במורדים הכורדים בעיראק כדי להחליש בדרך זו את המשטר העיראקי. העובדה כי איראן וערב הסעודית ראו שתייהן סכנה במשטרים ראדיקאליים כגון של עיראק או דרום תימן ובהעמקת המעורבות הסובייטית באיזור הקימה כעין ציר טהראן-ריאד (אשר אליו מוזמנת גם קהיר) השואף לקיים את הסטאטוס קוו באזור, לבודד את הראדיקאליים הקיצוניים ולסלק השפעת ברית-המועצות. אך יחד עם זאת נמשכה גם התחרות האיראנית-סעודית על הבכורה באיזור המפרץ. הסעודים אמנם היו מרוצים מהתערבותה הצבאית של איראן בעומאן נגד המורדים השמאלנים, שפניהם היו לחתירה גם בשאר מדינות הנפט, ואולי אף בערב הסעודית עצמה. ואולם חיזוק כוחה הצבאי של איראן מעורר דאגה גוברת בסעודיה ובמדינות המפרץ הקטנות. מכאן עניינן של מדינות אלו בחיזוק הגנתן וברכישת נשק בכמויות עצומות. בצד האינטרסים המשותפים לאיראן ולערב הסעודית נתעוררו גם ניגודים ביניהן, בין השאר בעמדתן לשאלת מחירי הנפט. ערב הסעודית, בעלת מאגרי נפט הגדולים בעולם ואוכלוסייה דלת צריכה בת חמשה או ששה מיליונים, מוכנה להסתפק במחירי נפט נמוכים יותר. היא מקוה כי הודדת המחירים תצמצם פיתוח מקורי רות אגריה אלטרנאטיביים, וחוששת כי רמת המחירים הנוכחית עלולה למוטט את הכלכלה המערבית, דבר שיפגע בהכרח גם בה. לא כן איראן, שאוכלוסיותה גדולה הרבה יותר, מאגרי הנפט שלה מועטים

מטוסי תובלה סובייטיים. כשהביאו האמריקנים לשאה ראיות על כך, השיב להם שברית-המועצות הפרה את ההסכם אתו, וכי סגן שר החוץ שלו חרג מסמך-כותו וסולק מתפקידו.¹⁷ הערבים הפציירו אז באיראן לסגור את המשרד הישראלי בטהראן. השאה דחה בקשה זו.¹⁸

מלחמת יום הכיפורים הורידה במידת-מה את קרנה של מדינת ישראל באיראן. מדינת ישראל לא נראתה עוד לשאה כסכר חזק בפני השתלטות סובייטית על האזור, וממילא עלו מדינות ערב בעיניו והיחסים אתן געשו חשובים יותר מיחסיו עם מדינת ישראל. לדברי עתון בריטי, הרי בניגוד לעבר כשהמשלחת הישראלית בטהראן פעלה כשגרירות לכל דבר, החלה עתה משלחת זו רואה עצמה מבודדת יותר ויותר. איראנים בעמדות בכירות, שגהגו לבוא לקבלות פנים ישראליות, טענו כי הגיאו אותם רשמית מכך. כן נאמר להם שלא להיענות להזמנות לבקר במדינת ישראל, מחשש לפירסום שהעתונות הישראלית תתן למגעים כאלה.¹⁹ השאה החליט להצניע את יחסיו עם ישראל ולצמצם את היקפם. ההכנסות העצומות מהנפט והמעמד הבין-לאומי שקנה לו עקב זאת נזקק פחות לישראל. עם זאת לא נפסקה מכירת הנפט לישראל ואיראן הוסיפה לקבל ברצון עזרת טכנאים ישראלים בתחומים שונים של החק-לאות והתעשייה.²⁰

יש להניח כי מדיניותה זו, בקויה הכוללים, תימשך. היא תשקוד על הפגת המתיחות בינה לבין מדינות ערב ועל יצירת אורה נוחה לה בעזרת הצהרות תמיכה בניסיגה ישראלית וכו', אך תתמיד ביחסיה עם מדינת ישראל, מתוך עניינה היסודי בקיום מדינת ישראל חזקה, שתאזן את עליית הכוח הערבי.

לפיקוח מוסלמי — ואולם בתמורה על נסיגת צה"ל על הערבים להכיר בקיומה של מדינת ישראל. איראן הוסיפה כל אותה שעה לקיים את יחסי המסחר עם מדינת ישראל והיתה לספק הנפט החשוב שלה. לדבר"י עורך "ניווייק" האמריקני, ארנו דה בורכגרבר,¹² היתה הספקה סדירה של נפט איראני למדינת ישראל, אל, ואיראן סיפקה את מרבית תצרוכתה של זו בדלק, וכן נתנה הסות ימית למיכליות הנפט הישראליות במפרץ הפרסי.

ערב מלחמת אוקטובר 1973 חידשה איראן את יחסיה הדיפלומטיים עם עיראק, ודבר זה נתן לזו את האפשרות לשלוח חיילים לסוריה למלחמה במדינת ישראל. לדברי עתון פרסי העמידה איראן בשעת מלחמה זו כמה מטוסים לרשות ערב הסעודית.¹³ עתון לבנוני אף ידע לספר (ללא ציון מקור) כי יותר ממאה טייסים איראניים לקחו חלק בהעברת ציוד צבאי, תרופות ותחמושת אל כוחות ערביים בחזית.¹⁴ עתון בירותי אחר כתב כי אנשי צבא איראניים ביצעו משימות מיוחדות במלחמה זו, אשר לא הם ולא הערבים לא היו מוכנים לגלות את טיבם. לפי ראיין של השאה לאותו עתון העמידה איראן במלחמה זו מטוסים לרשות ערב הסעודית, אשר "עשו את המוטל עליהם".¹⁵ לדברי עתון אמריקני הוטסו בשמי איראן מטוסים פאקיסטאניים שהביאו נשק לסוריה. כשהתכוננה ברית-המועצות להפעלת רכבת אווירית לסוריה, ביקש השגריר הסובייטי בטהראן רשות מעבר דרך שמי איראן. השאה הסכים למספר מוגבל של מטוסים, ובתנאי שיהיו מטוסים אזרחיים. השגריר קיבל אחר-כך מסגן שר החוץ האיראני רשות למספר רב של טיסות, ודרך איראן עברו יותר מחמישים

12 לפי דבר, 23 במאי 1973.

13 Kayhan International, Weekly edition (טהראן), 1 בדצמבר 1973.

14 אל חיאית (בירות), 22 בנובמבר 1973.

15 אל חואדית (בירות), 22 בנובמבר 1973.

16 שם, לפי דבר, 18 בדצמבר 1973.

17 Evening Star (ווינינגטון), 28 בנובמבר 1973.

18 Financial Times (לונדון), 23 בנובמבר 1973.

19 שם, מובא על-פי ידיעות אחרונות, 9 בינואר 1975.

20 דבר, 29 באוגוסט 1974 (ניק טימש מטהראן).